

A detailed oil painting of Johannes van den Bosch, a Dutch colonial administrator. He is depicted from the chest up, wearing a dark blue military-style uniform with a high, gold-embroidered collar and cuffs. He has several medals and orders pinned to his chest, including a large white Maltese cross and a smaller one with a crown. He is holding a rolled-up document in his left hand, which has the name 'Johannes van den Bosch' written on it. The background is a plain, light-colored wall.

Opvoeder van volk en kolonie

*Johannes van den Bosch
wilde het volk optillen*

Portret van Johannes van den Bosch. Olieverfschilderij van Cornelis Kruseman, 1829. Collectie Rijksmuseum Amsterdam.

Johannes van den Bosch zat het 'opvoeden' in het bloed. Het volk moest worden opgetild door heilzame arbeid, een gedachte die aan de basis lag van de door hem opgerichte Maatschappij van Weldadigheid. Het idee om arbeid te koppelen aan staatsinkomsten vormde ook de kern van zijn plan voor een cultuurstelsel in Indië in 1830. Op de lange termijn zouden Drentse kolonisten, Javaanse *desa*-bewoners en ook vrijgemaakte Surinaamse en Antilliaanse slaven gewillige loonarbeiders moeten worden.

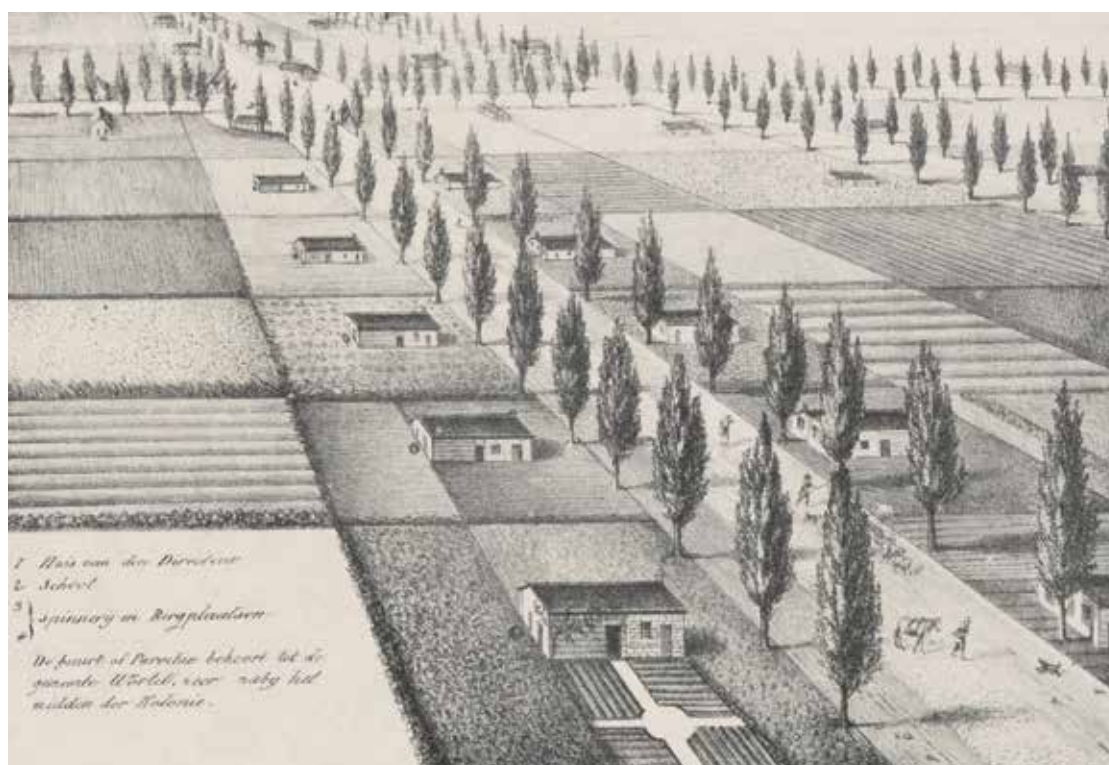
In deel drie van de stripboekserie over geschiedenis *Van Nul tot Nu* wordt Johannes van den Bosch voor het voetlicht gebracht. Niet als degene die begin jaren 1830 het cultuurstelsel op Java introduceerde, maar als oprichter van de Maatschappij van Weldadigheid. Vanaf 1818 verzezen er in zeven jaar tijd even zoveel koloniën van Weldadigheid: vijf in de Noordelijke en twee in de Zuidelijke Nederlanden. Sinds Nederland en Vlaanderen enkele jaren geleden besloten gezamenlijk op te trekken om het fel begeerde predicaat UNESCO-Werelderfgoed voor die koloniën te verkrijgen, is Johannes van den Bosch bij

een breder publiek bekend geworden. Het enorm succesvolle muziekspektakel *Het Pauperparadijs* (2016-2018), gebaseerd op de gelijknamige bestseller van Suzanna Jansen uit 2008, heeft die aandacht alleen maar verder aangewakkerd.

In het moderne geschiedenisonderwijs, vooral op vmbo-tl, wordt naar ik begrijp Johannes van den Bosch vooral ten tonele gevoerd in het kader van de geschiedenis tussen Nederland en Indonesië. De naam Van den Bosch is dan vooral verbonden met het cultuurstelsel. Maar hij heeft meer wapenfeiten op zijn naam staan. Zo was hij in 1827-1828 verantwoordelijk voor de bestuurlijk-financiële en sociaal-economische reorganisatie in Suriname en op de Antillen. In het hiertoe opgestelde Reglement van 1828 bepaalde Van den Bosch, uiteraard met toestemming van koning Willem I, dat de tot slaaf gemaakten voortaan beschouwd werden als personen, ménsen van vlees en bloed, waarmee er een eind kwam aan hun status als roerend goed of zaak. Ze mochten schoenen dragen, tot dan toe verboden voor de tot slaaf gemaakten, en hun arbeidsvoorwaarden werden, althans op papier, beter geregeld dan voorheen. De eigendomsrechten van slaveneigenaren bleven overigens buiten schot.

Van den Bosch zag dit als een eerste stap op weg naar de afschaffing van de slavernij. Naar analogie van de 'proefkolonie' Frederiksoord in Drenthe, een van de 'vrije' koloniën van Weldadigheid, stichtte hij in 1828 de proefkolonie Voorzorg, gelegen aan de Saramaccarivier tegenover het Surinaamse Groningen. Tot slaaf gemaakten dienden – nadat ze hun vrijheid hadden verkregen – op deze beoogde (suiker)plantage tewerkgesteld te ►

Angelie Sens is historicus en schreef *De kolonieman. Johannes van den Bosch (1780-1844), volksverheffer in naam van de koning.*

Plattegrond van de kolonie van Weldadigheid te Wortel, die in 1822 in de Zuidelijke Nederlanden nabij Antwerpen werd gesticht. Prent van Van den Eynde, circa 1822-1830. Collectie Rijksmuseum Amsterdam.

worden, om na tien jaar de keuzevrijheid te hebben om te gaan en staan waar ze wilden. Dit was een brug te ver voor gouverneur Cantz'laar en de plantagehouders in Suriname. En uiteindelijk ook voor Van den Bosch, die inzag dat het rond 1830 niet opportuun was om zulke drastische maatregelen te nemen met de Java-oorlog (1825-1830), de Belgische Revolutie en de daarmee samenhangende financiële problemen voor de staat voor ogen. In de jaren 1840 zouden Nederlandse kolonisten, die we nu kennen als Boeroes, in Suriname neerstrijken. Het werd geen succes, om het zacht uit te drukken.

Roerige jaren

Johannes van den Bosch groeide op en kwam tot volwassenheid in de roerige jaren 1780-1800. In Nederland maakte hij als kleine jongen de strijd tussen patriotten en orangisten mee. Als tiener was hij er getuige van dat de Fransen onder leiding van Jean-Charles Pichegru in januari 1795 de bevroren grote rivieren overstaken, wat leidde tot de vlucht van stadhouder Willem V. Als jong, beginnend genie-officier werkte hij in Batavia (Jakarta) toen de VOC op 31 december 1799 haar laatste adem uitblies en de staat het beheer over de overzeese gebiedsdelen overnam. Als volwassen man werd hij, terug in Nederland, in 1814 belast met de militaire aspecten van de teruggave door de Engelsen van een aantal van die gebiedsdelen in de Oost en de West: eilanden

in de Indonesische archipel, zoals Java en de Molukken, en Suriname en de Antillen. Hij was op het ministerie van Oorlog onder andere verantwoordelijk voor de werving en uitzending van soldaten over de wereldzeeën.

In zijn eerste periode in de Indonesische archipel (1799-1810) had Van den Bosch regelmatig te maken met verzet van de lokale bevolking tegen de niet zachtzinnige koloniale overheersing, tegen de toe-eigening van gronden door de Nederlanders, tegen de slavenhandel en slavernij, tegen de veelal gedwongen teelt van landbouwproducten voor de wereldmarkt, zoals koffie, suiker en peper (de 'cultuurdiensten'), en tegen de afgedwongen 'herendiensten'. De weerstand tegen de Nederlanders werd doorgaans met geweld neergeslagen, maar verzetshaarden op de Molukken, Java en Sumatra bleven sluimeren, om in de jaren 1820 met de Java-oorlog en de jaren 1830 met de Padri-oorlog op Sumatra weer onstuimig de kop op te steken. De vijf jaar durende Java-oorlog (1825-1830) onder leiding van prins Dipanagara (ook Diponegoro genoemd) betekende bijna het einde van de Nederlandse overheersing van Java. Nadat Dipanagara begin 1830 gevangen werd genomen en de rust weergekeerd leek, voerde Johannes van den Bosch, inmiddels tot gouverneur-generaal bevorderd, in opdracht van koning Willem I van staatswege een 'stelsel van kultures' op Java in, dat later bekend zou worden als het cultuurstelsel. Een bijna lege schatkist, onder andere door de

De gevangenneming van Dipanagara door luitenant-generaal De Kock, 28 maart 1830. De Javaanse prins werd aan het eind van de Java-oorlog (1825-1830) tijdens vredesonderhandelingen gearresteerd. Olieverfschilderij van Nicolaas Piene-man, circa 1830-1835. Collectie Rijksmuseum Amsterdam.

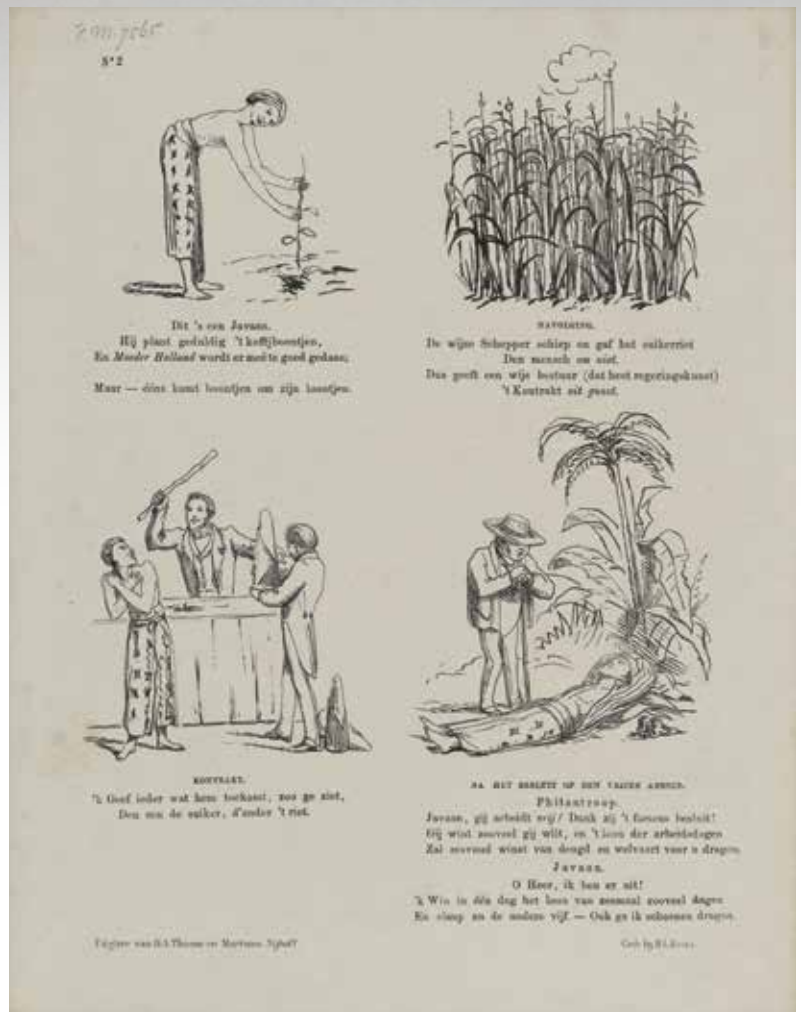
Java-oorlog, de Belgische Revolutie van dat jaar en de moordende concurrentie in de wereldconomie van vooral de Engelsen, waren voor Van den Bosch aanleiding om middels het 'stelsel van kultures' Java weer een rol op de wereldmarkt te laten spelen en de winsten op de verbouw en verkoop van landbouwproducten, zoals koffie, suiker, thee, indigo en specerijen, terug te laten vloeien naar Nederland.

Geen samenhang

Het cultuurstelsel, dat bepaalde dat de autochtone bevolking bij wijze van pacht een vijfde van de grond moest bebouwen voor landbouwproducten voor de wereldmarkt, was geen samenhangend, laat staan een uniform stelsel. Van den Bosch hield rekening met wisselende, plaatsgebonden omstandigheden. Zo werd het op Java geïmplementeerd in gebieden die onder direct Nederlands bestuur vielen. Particuliere plantages en landgoederen en de zogeheten vorstenlanden vielen er in theorie buiten, maar in de praktijk konden ze wel degelijk onderdeel uitmaken van het 'stelsel'. Voor Sumatra was door de Nederlandse kolonisator een vergelijkbare uitrol van het cultuurstelsel in de planning opgenomen. Vaak wordt het cultuurstelsel gezien als een breuk met het verleden, maar niets is minder waar.

'In zijn eerste periode in de Indonesische archipel (1799-1810) had Van den Bosch regelmatig te maken met verzet van de lokale bevolking tegen de niet zachtzinnige koloniale overheersing'

Het bouwde deels voort op historisch gegroeide wijzen van landgebruik, inzet van arbeid en belastingheffing, zoals het onder Raffles ingevoerde landrentesysteem. Het had bijvoorbeeld een voorloper in de onder de VOC ontstane profijtlijke gedwongen koffieteelt in Priangan (de Preanger), die overigens ook na 1830 bleef bestaan. Het dorp, de *desa*, gold als basiseenheid voor belastingheffing en leverancier van de van hogerhand opgelegde quota landbouwproducten. Nieuw was dat 'Java' door de Nederlandse staat, die de positie innam van investeerder, ondernemer en koopman, als een bedrijf werd gerund. Een groot deel van de rijstvelden werd opgeofferd voor de nieuwe producten, waardoor er regelmatig tekorten aan voedsel ontstonden, met hongersnoden als gevolg. Daarnaast werden Javaanse dorpsbewoners geacht gemiddeld minimaal één dag in de week werkzaamheden te verrichten zoals het aanleggen of herstellen van wegen, de

zogeheten 'herendiensten'. De verplichte, onder zware druk afgedwongen 'cultuurdiensten' en 'herendiensten' tezamen konden oplopen tot zo'n 225 dagen ofwel zeven en een halve maand per jaar; maanden waarin ze niet of nauwelijks toekwamen aan hun eigen voedselverbouw met rijst als het belangrijkste product. Regelmatig bezweken arbeiders aan de onmenselijke werktijden en -omstandigheden. Behalve deze vorm van gedwongen of onvrije arbeid bestond er in de Indonesische archipel sinds eeuwenlang slavenhandel en slavernij, vooral in de landbouw- en mijnsectoren. De slavernij in de archipel werd pas op 1 januari 1860 formeel afgeschaft, maar de praktijk van dwangarbeid bleef nog geruime tijd voortbestaan.

De invoering en handhaving van het cultuurstelsel gingen niet zonder slag of stoot. De grote druk die er op de bevolking lag, werd nog verzaamd door het eigengereide optreden van residenten en ambtenaren. Als tijdelijke stimulerende maatregel kregen Europese en Javaanse ambtenaren namelijk een percentage van het inkoopbedrag van de in hun residenties geteelde landbouwproducten. Deze 'cultuurprocenten' bleken echter al snel een middel om de eigen portemonnee te spekken. De bevolking liet dit alles niet over zich ►

Spotprent op de suikercontracten op Java van Johan Michaël Crans, verschenen bij het weekblad *De Nederlandsche Spectator*, nr. 2, 12 januari 1861. Collectie Rijksmuseum Amsterdam.

De suikerplantage Catharina Sophia gezien vanaf de Saramaccarivier. Tekening van Alexander Ludwich Brockmann, circa 1860. Collectie Rijksmuseum Amsterdam.

heen gaan en kwam regelmatig in verzet, zoals bijvoorbeeld in de residentie Cirebon (in het Nederlands Cheribon), waar bewoners het werk neerlegden om met duizenden hun beklag te gaan doen bij de resident. Ze zouden pas weer terugkeren naar hun dorp en werkzaamheden als het hogere gezag hun eis van verlichting van taken in de suikercultuur had ingewilligd. Ze vingden echter bot.

Ook in andere regio's waren er werkonderbrekingen en stakingen of andere vormen van verzet. Ook na het overlijden van Johannes van den Bosch in 1844 bleef de kritiek bestaan. Zo schreef de 'inspecteur der kultures' Louis Vitalis in 1851 dat het cultuurstelsel zoals het in de loop der jaren verworden was, weliswaar miljoenen had opgebracht, maar dat die miljoenen helaas niet 'de vruchten van eene buitengewone welvaart' waren maar 'door onderdrukking (...) afgeperst'. Vitalis was verre van de enige criticus. Lid van de Raad van Indië Pieter Merkus had zich van meet af aan een fervent tegenstander betoond. In zijn optiek was het stelsel schadelijk voor de Javaan en ging het in tegen de 'liberale' tijdgeest. Hun kritische geschriften werden zowel op Java als in Nederland verspreid, waar ze ook hun weg vonden naar kranten en tijdschriften en naar de Tweede Kamer.

Ellendig lot

De grondwet van 1848 maakte een eind aan de geheel ondoorzichtige politiek en financiën ten aanzien van de gebieden in de Oost en de West. Na 1848 tekende zich een scheidslijn af in de Kamer en het publieke debat tussen zogeheten 'conservatieven' en 'liberalen', ook waar het de 'koloniale kwestie' betrof. Het door hen gewenste vrije stelsel van ondernemingslandbouw kwam

maar moeizaam van de grond, ondanks het feit dat Van den Bosch 'zijn' stelsel altijd als overgangsfase had bedoeld om de imperiale economie vlot te trekken. De 'liberale' alternatieven voor het cultuurstelsel kwamen neer op een vrijemarkteconomie, met loonarbeid in plaats van slavernij en andere gedwongen vormen van arbeid, en vrijhandel. Wat die vrije loonarbeid betrof, daarover had Van den Bosch geschreven dat die a priori niet vrij was. Immers, degenen die verstoken waren van land en/of kapitaal en alleen maar hun arbeid hadden om in hun levensonderhoud te kunnen voorzien, hadden geen enkele keuze; ze waren gedwongen om tegen doorgaans zeer lage daglonen te werken.

In 1860 verscheen de *Max Havelaar* van Multatuli. Het boek werd en wordt nog steeds beschouwd als dé aanklacht tegen het cultuurstelsel en het dwangmatige karakter ervan. De 'liberalen' maakten er maar wat graag gebruik van om hun programma van eisen kracht bij te zetten, vooral op het punt van vrije arbeid. Multatuli zelf vond echter dat de 'liberalen' zijn werk voor hun eigen zaak gestolen hadden. De *Max Havelaar* was geen pleidooi voor vrije arbeid, was niet bedoeld als wapen tegen het cultuurstelsel, zo schreef Multatuli in 1862. De schrijver had met zijn boek de lezers louter de ogen willen openen voor het ellendige lot van de Javaan onder dat cultuurstelsel. Dáár moest actie op ondernomen worden, niets meer en niets minder.

Een cultuurstelsel voor Suriname

Eind jaren 1820 had commissaris-generaal Johannes van den Bosch ook voor Suriname zijn plannen ontvouwd om de koloniale economie uit het slop te trekken. Evenals op Java wilde hij de productie van landbouwproducten aanzienlijk

verhogen en de (industriële) verwerking ervan hoog op de agenda zetten door investeringen in technische innovaties, zoals het gebruik van stoomkracht en efficiëntere productietechnieken, te stimuleren. In de jaren 1850 stelde een Staatscommissie voor, met het oog op de afschaffing van de slavernij, om de suikerproductie in Suriname te centraliseren in een twintigtal grote moderne suikerfabrieken onder het motto: 'emancipatie door centralisatie'. Voor de particuliere eigenaren werd een rol als suikercontractant zoals op Java voorzien en voor de vrijgemaakte slaven een rol als veldarbeiders op de suikerplantages. Zij moesten worden verplicht om quota suikerriet te leveren aan die centrale fabrieken. Voor het fabriekswerk kon geput worden uit ditzelfde arbeidsreservoir. Een cultuurstelsel op Surinaamse bodem dus.

Het idee erachter was om de kosten van de afschaffing van de slavernij (schadeloosstelling van de slavenhouders en het onderhoud van de vrijgemaakten), terug te verdienen met de suikeropbrengsten. Om (toekomstige) tekorten aan arbeid het hoofd te bieden, drongen de planters aan op een actief immigratiebeleid van contractarbeiders, bekostigd door de staat en te rekruteren op Java (Chinezen en Javanen). Toen de slavernij in Suriname en op de Antillen op 1 juli 1863 daadwerkelijk werd afgeschaft, bleek er van de plannen voor een Surinaams cultuurstelsel niet veel terechtgekomen. De ideeën om contractarbeiders te werven voor werk op de plantages in Suriname werden daarentegen wel uitgevoerd.

'Imperium Nederland'

Johannes van den Bosch dacht breed vanuit het 'imperium Nederland' met zijn gebieden in Europa, het Caraïbisch gebied en Zuidoost-Azië. Hij beschouwde zijn projecten – Maatschappij van Weldadigheid, Suriname, het cultuurstelsel – steeds als radertjes in een groter geheel. Zowel

de Nederlander als de Surinamer en de Javaan dienden in zijn optiek volledig opgenomen te worden in dit wereldwijde netwerk; als producent en loonarbeider, maar tegelijkertijd ook als consument van producten die uit alle delen van het koninkrijk konden komen, zoals de 'katoentjes' uit de Twentse textielindustrie en de jute zakken uit de 'koloniën van Weldadigheid'. Maar voor Van den Bosch waren deze projecten een breekijzer om de imperiale economie weer vlot te trekken, een tijdelijke staatsaangelegenheid dus, waarna ook het particulier initiatief de vrije hand kon krijgen.

Cruciaal was de factor arbeid, want land om te ontginnen en te bebouwen was er in de Oost en de West in overvloed, maar arbeid in de Indonesische archipel was relatief duur, zeker vergeleken met de slavenarbeid in Suriname. En daar kwam bij, vanuit het perspectief van Van den Bosch geredeneerd, dat de lokale bevolking niet stond te springen om in de arbeidsintensieve exportlandbouw en -nijverheid te gaan werken. Van den Bosch ging er echter van uit dat een periode van zo'n tien, vijftien jaar voldoende zou zijn om 'Drentse' kolonisten, 'de Javaanse' *desa*-bewoners en de vrijgemaakte Surinaamse en Antilliaanse slaven tot gewillige loonarbeiders te drillen. Dat de praktijk weerbarstiger was dan hij dacht, moge duidelijk zijn. ■

Onder: De suikerfabriek Pangka in de residentie Tegal op Java. Prent van Johan Conrad Greive, naar een schilderij van Abraham Salm, circa 1865-1872. Collectie Rijksmuseum Amsterdam.

De kolonieman

Dit artikel is gebaseerd op:

De kolonieman. Johannes van den Bosch (1780-1844). Volksverheffer in naam van de koning. Angelie Sens (Balans, Amsterdam 2019), 477 blz., geïllustreerd, met kaarten en register, € 39,99

